

RAJSLI ILONA

Újvidéki Egyetem, BTK
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
rajsli@stcable.net

AZ ÍZ SZÓ ÉS CSALÁDJA

A tanulmány komplex diakrón képet kíván alkotni az *íz* szó jelentésfejlődéséről: a köré tömbösödő származékok alakítani, szemantikai alakulásáról, a frazeologizálódás módozatairól, az így kialakult frazémák jelentésmódosulásáról, használati rétegeiről. A dolgozat továbbá számba veszi a vizsgált szó homonim jellegéből eredő nyelvi jellemzőket, a homonímia és a poliszémia összefüggéseinek a lehetőségeit. A háromszoros homonim *íz* szó származékai között számos kihalt, illetve elhomályosult jelentést is találunk, egyes származékok csak megszilárdult ragos alakulatként fordulnak elő. E hármas homonimának napjainkban – mind a nyelvhasználatban, mind pedig a lexicográfia terén – elhalványulóban van, s a nyelvjárások szintjére szorul az egyik jelentése. A szócsalád történeti alakulását, a szerkezeti és jelentésváltozásokat a nyelvemlékek kontextusában, illetve nyelvjárási szövegekörnyezetben mutatjuk be.

Kulcsszavak: szemantika, az *íz* szócsaládja, homonímia, poliszémia, diakrón vizsgálat

HOMONÍMIA ÉS POLISZÉMIA

A meghatározások szerint a homonimák (azonos alakú szavak) legfontosabb sajátága az azonos névvel történő megnevezés, amikor nincs érzékelhető szemantikai összefüggés a jelentések között. Az *íz* szó esetében a szótári, más rendszerezés szerint pedig a szóalakok közötti homonímia típusát és jelenségét vesszük szemügyre. A szótári homonímia különböző szavak szótári alakjának az egybevágóságát jelenti, rendszerint a tőszavak homonímiáját értik rajta (RÁ CZ 1980: 158), Károly Sándor a két – morfológiailag tagolatlan – jel közötti kapcsolatot nevezi így (KÁ ROLY 1970: 80). Nagy J. Béla *Alakegyezés* című tanulmányában már a múlt század közepe táján rámutatott, hogy a magyar nyelv szótári homonimáinak legnagyobb része azonos szófajú, mégpedig főnév (vö. NAGY J. 1942: 281).

A homonímia és a poliszémia a nyelv természetes velejárója, jegyzi meg Károly Sándor, ám Papp Ferenc a két kategória elkülönítésének a problémáját is felveti. „Ez az oka, hogy az egzaktásra törekvő szemantikai elméletek kritikusan tekintenek mind a poliszémia, mind a homonímia kategóriájára.” (idézi A. JÁSZÓ szerk. 2004: 498) Kiefer Ferenc *Jelentéselméletében* megjegyzi, hogy a hagyományos jelentéstan a homonímiát szembeállította a poliszémia jelenségével. Kiefer különböző kritériumok, aspektusok szerint megkísérli pontosan meghatározni a poliszémia, a homonímia és a szemantikai határozatlanság közötti különbséget, majd levonja a következtetést: „a három fogalom megkülönböztetésére nem állnak rendelkezésünkre megbízható tesztek.” (KIEFER 2000: 145) Felhívja a figyelmet továbbá arra is, hogy a két jelenség megkülönböztetésekor gyakran támaszkodnak nyelvtörténeti tényekre, jóllehet a szinkrón nyelveírásban nem lehet nyelvtörténeti szempontokra hivatkozni: „A közös nyelvtörténeti eredetre való hivatkozás tehát azért sem lehet helytálló, mert a homonim alakok nem minden esetben vezethetők vissza különböző forrásokra.” (KIEFER 2000: 121) Hozzáteszi, hogy a történeti szemantika is megkülönbözteti a konvergens és divergens jelentésfejlődést, ám a homonímiát mindkét tendencia eredményezheti.

Hadrovics László a homonímiát, illetve a teljes összecsengés szinonimával jelölt fogalmat így definiálja: „A teljesen azonos alakú szavak keletkezése a nyelvben két okra vezethető vissza. Egyrészt teljesen különböző eredetű szavak vagy eredetileg is egyformán hangzottak vagy alaki fejlődésük folyamán egybeestek, másrészt azonos származású szavak jelentésben annyira eltávolodtak egymástól, hogy nem érezzük őket összetartozónak.” (HADROVICS 1992: 73) Az első típusra pl. a *jó* melléknév és a *jó* 'patak, vízfolyás' szavak kialakulását, a másodikra a *fogas* 'hal', 'ruhaakasztó', 'borona', 'szövőszék része' jelentésű szavakat említi. Az utóbbi csoporttal kapcsolatban megjegyzi: „az eredet világos, csak a használat e szavakat annyira különböző területre vitte szét, hogy összetartozásukat, különösen ha a két véglet jelentéseit állítjuk egymással szembe, nehezen tudjuk felismerni.” (HADROVICS uo.) A „teljes homonímia” esetében Hadrovics fontosnak tartja megállapítani, hogy a szavak alakjának tökéletes egyezése a közlésben nem okoz zavart, a homonim jelentések ugyanis olyannyira eltérő fogalmi területre kerültek, hogy a tévesztés lehetetlen.

A jelentéselméleti és -történeti kutatások egyöntetű következtetése, hogy a homonimák is lehetnek többjelentésűek, s ez a háromszoros homonim *íz* szó jelentésszerkezetére is vonatkozik.

AZ ÍZ SZÓCSALÁDJA

A diakrón kutatás szempontjából az *íz* szó hármas homonímiát mutat, jóllehet az *íz*¹ (az 'ízérzet' köré csoportosuló jelentések) és az *íz*² (a 'tag, izület' és a

körülöttük kialakult származékok) mellett ma már nem minden szótár említi az *íz*³ ('szájüreg betegsége' → szitokszó funkció) értelmét, mert ez utóbbi a szinkroniában csak nyelvjárási szinten van jelen, s itt is visszahúzódó tendenciát mutat.

Ballagi Mór teljességre törekvő szótárában¹ két szócikkbe van beépítve a három fő jelentés, mégpedig úgy, hogy az 'ízérzet' három jelentéséhez kapcsolja a betegségnevet jelentő szót is, kétfelé tagolva: „(kórt.) a) a. m. rák; b) az ínyhús-nak a fogaktól való elválása; *íz eszi az ínyét*.” A hétkötetes értelmező nagyszótár² három szócikkben, háromszoros homonimaként részletezi az *íz* szócsaládját, etimológiai utalást nem találunk. Az *íz*³ szócikkében viszont még mindkét jelentés: a 'szájüreg betegsége', valamint a 'szitokszó' értelem megtalálható táji megjelöléssel. A magyar értelmező kéziszótár³ ugyancsak három szócikkben, háromszoros homonimaként dolgozza fel a szót, s mindhárom címszó esetében a finnugor eredetet tünteti fel. Az *íz*³ használatánál már csak a szó pragmatikai jelentése kerül elő, ami kizárólag táji jelleggel fordul elő. A Zaicz Gábor főszerkesztésével készült egykötetes etimológiai szótár⁴, amely a mindennapi oktatás szükségleteihez méretezve készült, már nem tartalmazza az *íz*³ szócikket.

Az *íz*¹ szónak a TESz.⁵ adatai alapján négy jelentése van: az első 'a nyelvben mint az ízlés szervében keltett érzés' –, erre az első adat feltehetően már 950 körül előkerül a külföldi szórványemlékekből: „nemzette fiát Ezeleget” (személynévi jellege kérdéses), a második jelentés 1750 körül jelenik meg a nyelvemlékekben: 'szépérvék, ízlés'; a harmadik jelentés 'gyümölcsíz, lekvár' (1784-ből). Negyedik jelentésként a TESz. egy 1861-ben megjelent cikkre hivatkozva említi a 'szag' jelentést is, feltehetően a szó ősi jelentéskörére utalva. Az *íz* szó ugyanis ősi örökség az uráli korból, a rokon nyelvekben 'szag, íz, bűz, illat' jelentésben találjuk meg. Az uráli alapalak az **ipse* lehetett. A magyar szó eredeti 1. jelentéséből az átvitt értelmű 2. valószínűleg a latin *gustus* 'ízlelés; ízlés' vagy a német *Geschmack* 'íz; ízlés' hatására fejlődött ki, de csak az *ízlés*, *ízléses*, *ízléstelen* származékokban vált általánossá. Ezekben a konkrét 'íz' már teljesebb háttérbe szorult, s az átlagos nyelvérzék nem kapcsolja össze az alapszóval. Itt kell megjegyezni, hogy az *íz*¹ szó etimológiai kapcsolatban van az *édes* szó tövével, ez az *ízes* 'jóízú' szóhasa-

1 Ballagi Mór: *A magyar nyelv teljes szótára*. I–II. Franklin Társulat, Budapest, 1866–1873.

2 Országh László főszerkesztő: *A magyar nyelv értelmező szótára*. I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.

3 Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós szerkesztők: *Magyar értelező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, 1972. Átdolgozott kiadás 2003-ban.

4 Zaicz Gábor főszerkesztő: *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.

5 Benkő Loránd főszerkesztő: *A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára*. I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964–1984. Röv.: TESz.

dásszerűen elkülönült változata. Vannak nyelvi adatok, amelyek azt mutatják, hogy az *édes* és az *ízes* etimológiai kapcsolata a régi nyelvben még jól érzékelhető: pl. „kíván *édeseiket*: Tudnia: illik: *ízeseket*” (Weszprémi Kódex 125), „legyen nekem méznél *édesb* és tejnél *ízesb*” (Gyöngyösi Kódex 28). Az *édes* *d*-je talán a nyelvjárási $z : s > d : s$ elhasonulás eredménye⁶: pl. népnyelvi *vides* ’vizes’. A TESz. még a tájnyelvi *Jédus* ’Jézus’ példát említi a jelenség bizonyítására, Mészöly Gedeon viszont az Ómagyar Mária-siralom *ézes* szavát magyarázza a következőképpen: „Az *ézés* az *édés* szónak olyan változata, mint a *bűz* a *bűdös* alapszavának.” (MÉSZÖLY 1944: 5 – M. G. kiemelése)

Az *íz* szó legkorábbi származéka az *ízél*, majd később az *ízesül* ige, ezek rövid életűek voltak, hiszen csak a kódexek korából maradtak ránk példák. Az *ízél* jelentése ’ízlel’; pl. „Az egér több egereket is reáviszön, azmit ű *ízlett*” (Sándorkódex 6), az *ízesül* pedig ’ízes lesz’ jelentésben fordult elő a Jókai-kódexben⁷: „De Szent Ferenc bölcsességnek *ízivel* egészen *ézesültetett*” – ezen a szöveg helyen a vizsgált igei származék (*ízesültetett*) mellett már metaforikus értelemben is szerepel az *íz* szó: *bölcsességnek ízével*.

Az *ízél* igei származék analógiájaként megemlíthető a *bűzöl* ’szimatol’ ige, amely a NySz⁸. adatai szerint Pesti Gábor fabuláiban jelenik meg: „A vad hozzá mene, kezdé száját és filét *bízeln*” (47). Comeniusnál a *szagol* szinonimájaként szerepel: „Micsoda miképpen légyen *szagos*, meg-*szagolja*, *bűzli*” (NySz.). Az utolsó adat Gvadányi József egy 1807-ben írt szövegéből való: „Én kopó nem vagyok, hogy őket *bűzöljem*”. Akárcsak a *bűzöl* ige, az *ízelenek* is megvolt az igeikötős alakja: a *megízél* forma Pázmány egyik prédikáció-szövegében fordul elő: „Kezével az almát illeté, sőt le-*szakasztá*, orrával *szagolá*, és szájával *megízlé*”. Ugyanebből az igéből alakulnak ki az *ízeledik*, *ízelledik*, *ízeltit*, *megízeltit* képzett formák. Az *ízeltit* képzett forma főleg a *meg* igeikötővel volt produktív a 16–17. században; pl. „Meg ne *ízeltítse* a fiatal dáma a romantzia-írásokat, mert oda lesz miattok” (NySz.). Ez a jelentés is metaforikus átvitelen alapul. Az igei származékok közül az *ízesít*, az *ízlel*, valamint az *ízetlenből* kialakult *ízetlenkedik* gyakori a mai napig. Ez utóbbi különösen kedvelt volt a 16. századi hitviták irataiban; pl. Bornemisznál: „*Izetlenkedic* mind magaua, mind felebarattyaua” (NySz.). Számos névszói származék is alakult az *íz*¹ szóból: *ízlés* és *ízes* a 15. században, majd kétféle fosztóképzős forma: *ízetlen* és *íztelen*, az *ízléstelen* és az *ízléses* melléknévek viszont csak az 1800-as évek elején kerültek a használatba.

6 L. TESz. *édes* szócikke.

7 E származék előfordulására különös módon csak a Jókai-kódexből említenek példát a szótárak, ez tehát mindössze egy próbálkozás volt a kódexfordítók műhelyében.

8 Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond: Magyar Nyelvtörténeti Szótár. I–III. Budapest, 1890–1893. Rövn.: NySz. (Az innen átvett példákban megőriztük az eredeti írásmódot.)

Az *íz*¹ körül kialakult frazémák közül kiemelhetjük a mai napig gyakori *Se íze, se búze* szólást, amely már Baranyai Decsi János *Adagiorum*-ában (1598) is szerepel: *Sem izi sem búzi* alakban. Fontos itt megjegyezni, hogy a már eddig is említett észleléstípusok ebben együtt alkotnak szólást, ahogyan már az Érdy-kódexben is így találjuk: „Ez halandosagnak yzeet byzeet el változtatta vala” (NySz.). A frazémák másik nagy csoportját a *szájíz* összetétel körül találjuk: „Pápista száí izint eshetett volna” (NySz.) – itt az *izint* szóban az *íz* tő + *-ént~int* határozóragokból kialakult ’szerint’ jelentés található. Egyéb szólások: „Az közönséges gyölekozeteket is átok-alá vetik, mikor szájok izire nem szóllanak” (NySz.). A régi nyelvben mára elhomályosult metonimikus szerkezetként fordul elő a következő frazéma: *Szíve ízét előtalálni valakinek*.

Az *íz*² is poliszém jellegű, jelentésrétegei többféle átrendeződést mutatnak a nyelvtörténeti korszakok folyamán. A szó első jelentése: ’tag, ízület’, melyek közül a régi magyar nyelvben kifejezettebb volt a ’tag’ jelentés: „Az ujjak ízei” (NySz.). Ugyanakkor a növények (ágak, fák) szárának a tagolását is jelenthette, akárcsak a rokon nyelvekben, pl. a votjákban a szalma szárán levő bog, csomó neve. Hasonló jelentésűek a magyar nyelvben: „Íz a fű szárában”, „Nádnak csomós ízei” (NySz.). Az ’ízület’ jelentés már a Bécsi Kódex szövegében megjelenik: „Ő veséinek ízi megfesletnek” (141). Comenius a *Januában*⁹ így írja le az emberi testet: „A mi testünknek épületi csontokból, porcogókból, ízekből öszve szerkesztetett” (NySz.), Apáczai Csere János *Enciklopédiájában* pedig ezt olvashatjuk: „A csont, porcogó, íz, rost a testnek részei” (NySz.). Vannak vitatott elemei az eredeztetésnek: feltehetően ősi örökség, ugor vagy korábbi, finnugor eredetű szó. Ami közös, és mára már letisztult eredmény a rokon nyelvekben is, hogy a legkorábbi eredeti jelentés az ’ízület’ lehetett. Ebből az eredeti jelentésből egyrészt névátvitellel, másrészt pedig jelentésvölvüléssel alakultak ki a későbbi jelentések; mindkét irányban számos új jelentés bontakozott ki, több közülük a nyelvújítás korában (pl. *ízelt*, *izom*, *izomzat*, *ízület* stb.). Az *izom* ~ *izmos* szópár esetében az a különös helyzet mutatkozik, hogy a melléknévi szerep már az 1600-as években előfordul: „Itt vagyok táborban nagy izmos tótokkal” (NySz.) – az *íz*² főnév *-m*¹⁰ + *-s* képzős formájaként, míg az *izom* főnév nyelvújítási elvonás az *izmos* melléknévből. Érdekességként megjegyezhetjük, hogy az *izmos* szinonimájaként a régi szótárak az *iztagos* összetételt említik.

A TESz.-ben az *íz*² második jelentése ’rokonsági fok’, amelynek eltérő ragos alakjai a régi nyelvben jóval gyakoribbak voltak: pl. „Negyed ízen való unoka” (NySz.), továbbá az *ízíg* ragos forma *-lan/-len* nyomatékosító elemmel ellátva: „Niolczad iziglen lata az ő vnokáit” (NySz.). Ezt fejezi ki az *ízíg* ragos alak is: „Másod s harmad ízig rossz bitangnak helye sem fog látszani” (NySz.).

9 Janua linguarum reserata. Leszno, 1631.

10 Ennek a képzőnek az etimológiai szerepe itt tisztázatlan.

Az *íz*² harmadik jelentését az állandósult ragos *ízben* 'alkalommal' forma fejezi ki: pl. „Harom yzbe mynden eztendőbe ynnepeth yllyetök” (NySz.). Az *ízben* mellett határozószóként kialakult az *íziben* 'azonnal' jelentésű alak; pl. „El haborodyk es semy dolgot yzeeben nem foghat” (NySz.), valamint az *izromban* megszilárdult ragos alakulat, melynek morfológiai felépítése nem világos. Ez utóbbi forma csak az 1600-as évektől jelenik meg az írott szövegekben, később viszont használata a nyelvjárási szintre korlátozódik: „Két izromba jis jártam Kapozsba” (ÚMTsz.)¹¹. A további három jelentés – 'rész, cikkely'; 'fok, fokozat' és a 'hüvelyk mint mértékegység' – rövid életű lehetett, a szótárak csupán egy-két példát említenek e jelentésekhez fűződően, a NySz. csak a 'fok, fokozat' jelentéshez említi egy szöveg helyét: „Tiszteletedet erántom legfelsőbb ízig folytatni fáradozol”. A mai szinkrón szótárak már nem jegyzik az *íz*² ez utóbbi három jelentését. Ugyanakkor az *íz*² szóhoz kapcsolódik a ma már nyelvjárási szinten és nagy területen élő *ízék* 'takarmánytörmelék' főnév; vele párhuzamosan egyes területeken az *ézelék* ~ *ízélék* képzett formák is használatosak. Az *ízék* képzett forma már a kódexekben gyakran előfordul: „egy kysded Iazolban barmoknak almaban egy kewes yzeeken helheztethwen” (Érsekújvári Kódex 211).

A poliszém *íz*² is számos frazémát alakított ki a nyelvtörténeti korokon keresztül: az *izenként* forma a régi nyelvben ennek számít: pl. „Mykeppen ez zent martyrt zjenkent elmeteltek vagdaltak volna el az poganok” (NySz.). Az *Ízzé porrá törí* szólásban egy ideig más vonzat volt található: „A tükröket izre porrá törjük”. Emellett az *Ízről izre* frazéma is használatos volt a kódexekben: „Zent Jakab martyrt yzról yzreh meteleek” (NySz.). A szinkrón szótárak újabb fejleményként az *Ízekre szed vmit/vkit* frazémát, valamint a *minden ízében* és az *ízekre szaggatja* szerkezetet említi.

ÍZ ESZI, ÍZ FOGJA

Az *íz*³ is feltehetően ősi, finnugor örökség, az eredeti 'árnyék' jelentés már a finnugor korban 'árnyéklélek' jelentést vett fel, majd ebből a '<halál után> ijesztő szellem' → 'betegséget okozó szellem' jelentésváltozás jött létre (vö. TESz. *íz*³). A folklórkutatások arra következtettek, hogy az eredeti felfogás szerint a betegséget valamely rossz szellem okozza, így a szellem neve a betegség kifejezőjévé vált. Ez a jelentés-összefüggés kimutatható mind az osztják, mind pedig a vogul nyelvben. Ennek a jelentésnek a boncolgatásával, fejlődéstörténeti kapcsolataival, a rokon nyelvekben fellelhető megfelelőikkel Paasonen, Pais Dezső, Hoppál

11 Az Új Magyar Tájszótárban (Főszerkesztő: B. Lőrinczy Éva. 1–5. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010. Rövid.: ÚMTsz.) szintén három szócikkben le lehet fel az *íz* szó, az *izrom* szóhoz egy frazéma is kapcsolódik: *Egy izromban*.

Mihály és mások foglalkoztak, s jelentettek meg alapozó jellegű tanulmányokat. Paasonen a Nyelvtudományi Közlemények 1909-es számában *Íz* címmel közölt egy magyar nyelvű írást, amelyben az összevető vizsgálat mellett a szó jelentésének az alakulását is vázolta: „most tulajdonképpen bőrbetegséget jelent, de tekintve olyan szólásokat, mint »roagja meg az íz a maojoát!«, »vigyen el az íz!«, »téppen szét az íz!«, valószínű, hogy eredetileg valamely fogakkal bíró szellemnek volt a neve.” (PAASONEN 1909: 346)

A TESz. az 1577 körüli *Ars Medica* szövegére hivatkozva 'szájüreg betegsége, fene, rákfene' betegségnévként értelmezi, amely Erdélyi János *Magyar közmondások könyvében* (1851) immár szitokszóként bukkan fel: „Egye meg az iz. Igen mondják Gömörben.” (284) Galgóczi László a betegségnevek szitokszóvá alakulásának útját számos példán kíséri végig, így az *íz* szó esetében is: „Szitokszóvá vált betegségneveink 'valamilyen betegség' → 'elhomályosult jelentéssel szitokszó' jelentésváltozásában külső és belső okokkal számolhatunk. Az első a társadalmi, gondolkodásbeli viszonyokkal magyarázható: a *betegségnév* → *átköformula része* → *szitokszó elhomályosult jelentéssel* változás a néphit változásával járt együtt. Ezt erősítette a jelentésváltozás belső oka: a magyar orvosi szaknyelv létrejötte, a természettudományos nyelvújítás hatása, ez elősegítette a szócsoport tagjainak a köznyelvből történt kiavulását, az eredeti jelentés eltűnését. A betegségnévből alakult szitokszók indulatjelző szerepben ma is élnek, s mintájukra nyelvünk későbbi korszakaiban bekerült betegségnevek – elsősorban idegen eredetű elnevezések – szinte megjelenésükkel egy időben szitokszóvá válhatnak, pl. a *frász*.” (GALGÓCZI 2008: 8–9)

Pais Dezső a nyelvjárásokban továbbélő szóról is ír: „A szónak a nyelvjárásokban a göcseji *isz* ~ *íz*, valamint a Palócságban számos helyen mondott *iz* ~ *íz* alakjai ismeretesek (MTsz.) (...) A szó a palóc vidékeken különösen káromkodásokban, átkozódásokban járatos. Ilyenek (átírva): *Egyen meg az íz! Emészsen meg az íz! Rágjon meg az íz! Rágja meg az íz a máját! Az íz essék a torkába! Téppen szét az íz!*” (PAIS 1975: 191 – P. D. kiemelése) Fancsaly Éva a magyar ősvallásról írt egyik tanulmányában helyt ad Vékony Gábor véleményének, mely szerint a szarvasi tűtartó archaikus rovásírásos varázsszövegében fellelhető az *íz* szó 'gonosz, ártó lény' jelentésben (vö. FANCSALY 2011).

Nyelvemlékeink közül kronológiai sorrendben Lencsés György *Orvosi könyvében* találjuk meg a szót 1577 körül, amikor a *Fogh husanak rothadasarol az az Iz etelrel* címmel ír erről a szájbetegségről: „Eostert egés megh, terd megh zitald megh, es elegich eszve egy kewes Mezzel, kend ruhara es ahol az Iz ezi, egy nyhanzor vyobbat tegy rea, es ygy kennyed az fogad husath vele.” (118) (A szöveg olvasata: Östört¹² égess meg, törd meg, szitald meg, és elegyítsd öszve

12 disznóparéj, libatop

egy kevés mézzel, kend ruhára és ahol az íz eszi, egynéhányszor újabbat tégy rá, és úgy kenjed az fog húsát vele.)

A szónak ugyancsak a 'szájbetegség' jelentése lelhető fel Lippay János *Posoni kert* című könyvében (1664–1667), itt két szöveghelyen találunk korabeli szert az íz gyógyítására, először a szeder jótékony erejének a leírásában: „A fél éretnek ki-facsart leve, ha rósa mézzel öszve-keverik: igen jó orvóssága, az hévségtül megsebesedett toroknak, a rothat [!] fognak, és ínynak. A kinek szája meg-veszett, vagy az íz el-fogta: az, a' szederj vizében, vagy succusaban Gallest, Tím-sót, sáfrányt, és kék lilium tövet egy arany nyomót, főzze meg:” (III/161); a második alkalommal a szilva orvosi hasznánál: „Ha szilva fa levelét meg-főzik borban, és azzal néha-néha szájokat mossák: a nyak-csapot, és az ínyn-való ízet, el-vészi.” III/179. E régi nyelvi adatokban szembeűnő a betegségnev szövegkörnyezete, a név igei szerkezetbe való beépűlése főként az *íz eszi*, illetve az *íz fogja* szerkezetben fordul elő, ami a Bagonyai Ráolvasások (1488) egyik locusára emlékeztet: „Ez út mellett láték egy veres pej lovat, ő bőre közit és ő húsát fekélyvar fogta.” A népnyelvben egyéb eltérő használatot jelez az Ormánysági szótár¹³ adata: 'lelki kényszerítő ok, valószínűleg egy a rosszak közül *Hogy micsoda isz hajtotta eszt erre* (t. i. hogy vízbe ölje magát)?

ÖSSZEGZÉS

Az *íz* szócsaládjá az eddigi etimológiai kutatások során ősi, finnugor eredetet mutat, a háromszoros homonímia tagjai egyaránt nyelvűnk ősi rétegeből valók. Érvényes rájuk Horváth Katalin megállapítása: „A szójelentések jelentéskomponensekből összetett, strukturált voltából következik, hogy egy szó származékaiban, a belőle létrejött frazémákban eredeti jelentésének csak bizonyos mozzanatai kapnak szerepet, válnak hangsúlyossá, míg más mozzanatok háttérbe szorulnak.” (HORVÁTH 1999: 95)

A fenti elemzés, valamint a lexéma szótári feldolgozottsága, jelenléte is jelzi, hogy az *íz* szócsaládjának az eredeti, máig használatos szóalakjai és jelentései mellett több származéka csak rövid életű volt, a kódexek fordítói próbálkozásának emléke, emellett számos nyelvűjítási szóalkotás is található, míg mások a mai szinkron nyelvtudatban egy szűk nyelvjárási terület részévé váltak.

Irodalom

FANCSALY Éva 2011. A magyar „ösvallás” kérdéséhez. = *Hungarológiai Évkönyv*, 1: 103–110.
http://epa.oszk.hu/02200/02287/00012/pdf/Hungarologiai_Evkonyv_12_103-109.pdf

13 Kiss Géza–Keresztes Kálmán: Ormánysági szótár. Akadémiai Kiadó, 1952. (A kiemelés a szótárban.)

- GALGÓCZI László 2008. A nyelvi agresszió és diakrón formái a magyarban. In: *Az agresszió kutatásról interdiszciplináris keretben*. Szerk.: ZIMÁNYI Árpád. Eger, 3–27.
- HADROVICS László 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- HORVÁTH Katalin 1999. Poliszémia és homonímia az etimológiai kutatásokban. In: *Poliszémia, homonímia*. Szerk.: GECSÓ Tamás. Budapest, Tinta Könyvkiadó
- A. JÁSZÓ Anna szerk. 2004. *A magyar nyelv könyve*.⁷ Budapest, Trezor Kiadó
- KÁROLY Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- KIEFER Ferenc 2000. *Jelentélemélet*. Budapest, Corvina Kiadó
- MÉSZÖLY Gedeon 1944. *Az Ó-magyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata*. Kolozsvár
- NAGY J. Béla 1942: Alakegyezés. In: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 276—285.
- PAASONEN, Heikki 1909. Íz. = *Nyelvtudományi Közlemények*. 34: 346–347.
- PAIS Dezső 1975. *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- RÁCZ Endre 1980. A homonimák szépirodalmi előfordulásairól. In: *Tanulmány a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Szerk.: RÁCZ Endre és SZATHMÁRI István. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 157–206.

Ilona RAJŠLI

REČ ÍZ I PORODICA OVE REČI

Studija nastoji da da kompleksan dijahroni pregled razvoja značenja reči *íz*: da stvori sliku o morfološkim i semantičkim promenama izvedenih reči koje su stvarane u toku ovog procesa, o promenama značenja, o slojevima upotrebe tako nastalih frazema. Studija pored toga istražuje jezičke karakteristike ove reči koje proizlaze iz njenog homonimnog karaktera, moguću povezanost homonimije i polisemije. Kod reči koje su nastale od trostruko homonimne reči *íz* nalazimo brojne primere izumrljih i izbledelih značenja, neke izvedenice se koriste samo u ustaljenim oblicima sa nastavkom. Jedno značenje ovog homonima – kako u jezičkoj upotrebi, tako i na području leksikografije – sve više blede i koriste se samo na nivou dijalekata. Istorijski razvoj porodice ove reči, njene strukturalne i semantičke promene predstavljaju se u kontekstu pismenih izvora i tekstualne sredine dijalekata.

Ključne reči: semantika, porodica reči *íz*, homonimija, polisemija, dijahrono istraživanje

Ilona RAJŠLI

WORD TASTE AND ITS FAMILY

The study wishes to form complex diachronic view about the meaning development of the word *taste*: of the evolution of morphological, semantic issues blocked around

it, of the methods of phraseologisation, of the meaning change formed this way, of their course of usage. Furthermore, the paper takes into consideration the lingual features deriving from the homonymous character of the word examined, the opportunities of the correlation between homonymy and polysemy. Between the derivatives of the threefold homonymous word *taste*, we can find several extinct, respectively tarnished meanings as well, certain derivations only occur as concrete inflected elements. Nowadays this triple homonym – both concerning usage and lexicography – is in fading and one of its meanings is confined to the level of dialects. We present the historical formation of the word family, the structural and semantic changes in the context of the literary records, respectively in a dialectal context.

Keywords: semantics, the word family of *taste*, homonymy, polysemy, diachronic examination